

РОЗДІЛ 12

ЕКОНОМІКОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ В ЇЇ ЗМІСТОВНОМУ НАПОВНЕННІ

Релігія, як сфера діяльності людей, пов'язана з різними сферами суспільної діяльності – соціальною, політичною, економічною та іншими - і залежить певною мірою від рівня розвитку суспільства. «Так, - на думку соціолога релігії Дж.К. Бурга, - в аграрному суспільстві релігія – це засіб виправдання людського існування, а в індустріальному – вона вже пов'язана з соціальною ієрархією і підтримує в ньому встановлений порядок. Для постіндустріального суспільства ця функція релігії стає вже проблематичною, оскільки праця, як необхідність, дедалі більше змінюється працею як засобом самовияву і творчості; виробничий сектор поступається невиробничій діяльності – освіті, обслуговуванню, науці, охороні здоров'я. В такому суспільстві релігія більш тісно пов'язується з безпосередніми потребами людей» [Див.: *Академічне релігієзнавство*. – К., 2000. - С. 481].

Законодавством встановлено статус релігійних організацій, які мають значне майно, ведуть активну господарчу діяльність, а відтак вступають в економічні відносини з державою, з комерційними організаціями, з іншими релігійними організаціями, з особами. Відтак, у релігійній сфері, як і в будь якій іншій сфері людської життєдіяльності, проявляються економічні відношення. Вивченням економічних відносин в сфері релігійної діяльності займається економіка релігії, або ж за аналогією до конфесіології - економікологія релігії.

Перш ніж розглядати специфіку і предмет економікології релігії, з'ясуємо коротко особливості економіки як сфери знання. «Економіка, економічна теорія (economics – англ.) - це суспільна наука, яка вивчає поведінку в сферах виробництва, споживання, розподілу та обміну, - говорить в Оксфордському тлумачному словнику. - Економісти аналізують процеси, які відбуваються у цих сферах, і досліджують їх наслідки для фізичних осіб, організацій, зокрема фірм, і суспільства в цілому. ...Економічна теорія поділяється на дві широкі сфери досліджень: мікроекономіку, що аналізує взаємовідносини між окремими господарчими одиницями (споживачем, фірмою тощо), і макроекономіку, яка аналізує взаємозалежність між агрегованими економічними величинами, грошову масу, безробіття і державу» [Бизнес. Оксфордский толковый словарь. – М., 1995. – С. 213-214]. Методологічною основою для їх аналізу є загальна економічна теорія – економіка, предметом якої є проблема підвищення ефективності використання обмежених ресурсів для задоволення безмежних потреб людей.

Економікологія релігії як одна із релігієзнавчих дисциплін вивчає ставлення релігійного суб'єкта до виробничої діяльності, діяльність її як виробника, а також регламентовану певними конфесійними вченнями

господарчу діяльність релігійних спільнот і відносини, які при цьому виникають. Предметом економікології релігії як наукової дисципліни є також проблема вибору найбільш раціональних засобів використання ресурсів (факторів духовного виробництва) з метою розширення сфери надання духовних послуг, максимального наближення їх якості до потреб віруючої людини.

Проте тут існують певні застереження: не всі конфесії позитивно відносяться до конкуренції, яка породжена економічними процесами внаслідок використання обмежених ресурсів. Більшість конфесій не сприймають порівняння діяльності священнослужбовців в церкві з наданням послуг у сфері побуту. Проте слід аналітично розглянути поняття не матеріальної, а *соціально-культурної послуги*. Адже «це послуга із задоволення духовних, інтелектуальних потреб і підтримання нормальної життєдіяльності споживача» [Золотов М.И. и др. *Менеджмент и экономика физической культуры и спорта.* – М., 2001. - С. 21]. Якщо ми замінимо слово «споживач» на відповідне для сфери релігійної діяльності «віруюча людина», «член церкви», «послідовник релігійного вчення» тощо, то таке визначення не буде викликати невдоволення. Особливо, коли відповідно розкрити словосполучення «духовні, інтелектуальні потреби» віруючої людини. В релігієзнавстві існує багато досліджень щодо визначення духовних потреб віруючої людини.

Вивченню економічних факторів існування й конфесійного відтворення релігії в нашому релігієзнавстві не приділяли належної уваги. Самі ж церкви відносили економічні механізми до своїх внутрішніх проблем і не виносили їх на розгляд громадськості. Більше того, в умовах агресивного зовнішнього оточення розповсюдження інформації щодо економічної діяльності церков були надзвичайно загрозливими. Водночас на Заході і, насамперед, в США економічні й управлінські аспекти існування релігійних організацій відкрито обговорюють в соціумі. Вони стали об'єктом наукового вивчення, активно застосовуються в навчанні священнослужбовців. Також можна стверджувати, що успіхи в поширенні неохристиян в Україні і на теренах СНД у 90-ті роки ХХ ст. відбулися саме за рахунок доброї менеджерської і фінансово-економічної підготовки й підтримки їх з боку батьківських структур США і Заходу.

Дослідження і вивчення економічної складової релігії стало актуальним в наш час активної комерціалізації суспільного життя людини. Релігія несе в собі і генерує подвійну економічну функцію. По-перше, вона сприяє або заважає (це теж економічна категорія) економічному розвитку суспільства протягом усієї історії. По-друге, інституалізована релігія – це організація віруючих, що має певну ієрархію священнослужбовців, свої фінанси, матеріальну базу тощо.

В економікології релігії можна виділити насамперед дві основні *сфери* її досліджень: 1. богословські обґрунтування відношення до виробництва, торгівлі, бізнесу й інших економічних важелів суспільства; 2. церква

(релігійні спільноти) як суб'єкти господарської діяльності. Можна ще говорити окремо й про комерціалізацію неорелігій, містико-окультних об'єднань та маргінальних напіврелігійних організацій. Розглянемо названі сфери коротко.

1. Відношення релігії до виробництва, торгівлі, бізнесу й інших економічних важелів суспільства. Тут варто виокремити такі три сфери: думки релігійних діячів щодо означених суспільних явищ, офіційну церковну думку в її ретроспективі та відношення різних конфесій до економічної сфери і використання її в своїй діяльності.

Відомо, що християнство в усі часи негативно ставилося до бізнесу. Лихварство, позиковий процент недарма заборонені в Біблії. Засуджуються вони також ісламом. Ісус Христос виганяв торгівців із храму, а в Євангелії від Матвія записано: “Ніхто не може двом панам служити... Не можете Богові служити і мамоні” (6: 24). Св. Ієронім говорив: “Купець навряд чи може догодити Богу”. Святий Августин у п'ятому віці н.е. писав: “Торгова справа сама собою є злом”.

Проте у наш час економічної глобалізації і панування ринкових відносин у більшості країн світу відношення християнських церков і їх проповідників до бізнесу змінилося докорінно. У всьому світі християни, мусульмани, буддисти, віруючі інших конфесій втягнуті у бізнес і проявляють у ньому помітну активність. Якщо одні вбачають у бізнесі тільки засіб, що дозволяє забезпечити особисте існування, то інші розглядають його як складову частину Божого промислу, спрямованого на задоволення людських потреб. Наведені вище біблійні висловлювання нині або замовчуються, або ж витлумачуються зовсім по-іншому. Так, в книзі “Бізнес крізь призму віри” проголошується: “Багатство, влада, статус, вплив й інші символи мирського благополуччя нерідко в нашій свідомості підміняють собою істинний успіх. Проте у самих цих символах немає нічого поганого – небезпечним є лише невгамоване прагнення до них” [*Чьюнинг Ричард К., Ебі Джон У. та Роелс Ширлі Дж. Бізнес сквозь призму веры. – М., 1993. - С. 25*].

Релігійні діячі і автори релігійних агітаційно-пропагандистських публікацій, як правило, не дають своїх визначень економічній діяльності, бізнесу й користуються загальновідомими з теорії менеджменту. Але серед них склалася тенденція вибирати такі визначення, які є соціально орієнтовані, мають гуманістичну спрямованість, є привабливими для більшості віруючих. Так, бізнес з протестантської точки зору розглядається як така діяльність, завдяки якій людина може реалізувати свої особисті творчі можливості. Бізнес дає нам можливість планувати, організовувати, керувати, розвивати здібності в цілому ряді сфер, кожна з яких є відображенням божественних якостей [*Там само. - С. 15*].

Сучасна наука визначає бізнес чи підприємництво як самостійну ініціативну, систематичну, на власний ризик прийняту діяльність з метою виробництва продукції та надання послуг, одержання прибутку. Провідними суб'єктами ринкового процесу є підприємець, який ініціює бізнес і менеджер

– професійний керівник. Практично всі релігії позитивно, але з деякими моральними застереженнями, ставляться до участі своїх вірних в бізнесовій діяльності. Наприклад, теолог Ієн Барбур, професор релігії і професор науки й технології Картоновського коледжу в Міннесоті (США), висловлюється так: «Я згоден з базовою схемою приватної власності в економіці вільного ринку, але вважаю, що у неї є серйозні недоліки, які потрібно було б виправити за допомогою політики» [*Барбур Ієн. Етика в век технологии. – М., 2001. – С. 12*].

Проте є певна колізія щодо використання механізмів і засобів ринкової економіки і бізнесу у сфері діяльності релігійних організацій. Церкви і релігійні об'єднання практично в усіх країнах світу можуть існувати лише як некомерційні, неприбуткові організації. Саме тому вони отримують пільги з оподаткування своєї діяльності та нерухомості.

Бізнес, з одного боку, є елементом ринкових відносин, чим істотно відрізняється від діяльності державних організацій. З іншого боку, він є невід'ємною частиною економіки будь-якого суспільства. Його елементи виникли разом із появою посередників-купців, які замінили прямий обмін речей ще в первісному суспільстві. Тоді й з'явилися перші норми торгівлі, які мали обов'язкову релігійну санкцію. Так, давні євреї внесли до своїх віросповідних книг багато норм торгівлі: за порушення вимірів та ваги повинне було наступити релігійне покарання. Про це у Біблії говориться близько десяти разів.

Підвалини системи раціонального господарювання, зокрема раціонального ведення торгівлі й обліку, історично розроблені ще семітськими народами, які керували караванною торгівлею на величезних афро-азійських просторах. Цей досвід знайшов свою об'єктивізацію спочатку у Торі євреїв, а потім і в інших релігійних книгах. Іудейська діаспора поширила первісне християнство і відповідні основи раціонального ведення торгівлі на Близькому Сході, в Європі і в Північній Африці. З часом більшість норм регулювання торгівлі, виробництва, надання послуг перейшли з релігійного до цивільного законодавства. Хіба що у деяких ортодоксальних ісламських країнах продовжують використовувати шаріат і то лише у відносинах з одновірцями. В наш час єдиним полем впливу релігії на бізнес, на економіку є мораль.

Християни і мусульмани створили релігії міжнаціонального спілкування, які допомагали утворювати великі держави і керувати ними. За своєю природою християнський та ісламський месіанізм близький до тієї економічної експансії, яку проводять сильні капіталістичні держави. В основному завдяки загальному економічному і культурному успіху країн, носіїв релігії міжнаціонального спілкування, виникало бажання інших країн і народів приєднатися до нової ідеології. Відомий вибір релігій князем Володимиром визначився, як відомо, завдяки провідним торговим і культурним зв'язкам Русі з Візантією.

Важливо подивитися також на практичні дії в економічній сфері релігій, що народжувалися. Так, первісне християнство активно боролось з економічним фундаментом іудаїзму. Це допомогло йому знесилити супротивника. Саме фінансові збитки, а не щось інше, викликали ненависть іудейських священиків до Ісуса Христа і визначили прийняття рішення про його страту.

Власне таку тактику вибрав і Лютер, вірніше рух, лідером якого поставили Лютера, у боротьбі з Ватиканом. І протестанти перемогли, спираючись на масовий рух віруючих, невдоволених саме непомірними поборами Ватикану з населення і репресіями щодо багатих підприємливих князів і баронів.

Одним із важливих факторів переходу від побутового православ'я до протестантських громад у 90-ті роки XX ст. був розподіл гуманітарної допомоги від країн Заходу серед тих, хто прийняв хрещення.

Історія розвитку бізнесу XVI – XIX століть довела саме значний вплив релігії на становлення буржуазного ладу й успішність дій підприємців, які користувались протестантською мораллю. Важливою в цьому аспекті є праця М. Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму", яка була спрямована на розв'язання певної емпіричної проблеми – з'ясування механізмів впливу релігійних мотивацій особистості на її економічну поведінку. Автор припускав, що існує певна внутрішня "вибіркова спорідненість" між догматичними засадами протестантизму і "духом капіталізму". Головною ідеєю соціальної філософії Макса Вебера є ідея економічної раціональності, яка знайшла своє послідовне втілення в капіталістичному суспільстві кінця XIX - початку XX століття. Це і раціональне право, і раціональне управління (бюрократія), і раціональний грошовий обіг й таке інше у сфері економіки, а також і раціональна релігія - протестантизм. Названі інститути традиційного капіталістичного суспільства забезпечують можливість максимально раціональної поведінки у господарській сфері і дають можливість домогтися максимальної економічної ефективності. Вони активно протистояли аморалізму в період "вільного" ринку і "дикого" капіталізму.

Дещо іншої думки дотримується А.І. Неклеса - заступник директора Інституту економічних стратегій РАН. «Капіталізм зароджується на культурних розломах, на кордоні різноликих культур, на хвилі хрестових походів та географічних відкриттів, споживаючи плоди грабункової трофейної економіки того часу, - зазначає науковець. - Він утверджується разом із розквітом нової ідеології гуманізму й породженою нею епохою Ренесансу. Його зв'язок з протестантською етикою, що рекламується, постає як історіософська аберація. Скоріше вже можна прослідкувати його генезис із загального котла творчого ентузіазму епохи з численними ересями, що переповнювали в той час ареал. Паралельно проекту спасіння *Universum Christianum* цей світ двійник створює свій особистий амбіційний глобальний проект побудови вселенського *Rex Oeconomicana*» [Неклеса А.І.

Пришествие постсовременного мира // Мегатренды мирового развития. – М., 2001. – С. 128].

Прихильник поміркованого відношення до благ цивілізації споживання теолог Іен Барбур зауважив: «Сьогодні, в суспільстві надмірного споживання, потрібно відмовитись від пануючого матеріалізму і утверджувати пріоритет якості життя. Новий спосіб життя виникає не тільки із турботи про глобальну справедливість, але й із нових уявлень про те, яке життя є хорошим. Ми повинні зосередитися на джерелах задоволення, що не пов'язані з витратами ресурсів. Прагнучи спасти себе за допомогою нових технологій, ми перетворили технологію в релігію. Нове тлумачення традиційної релігійної віри може протистояти кризі смислу, що лежить в основі погоні за достатком. Один з прикладів – книга «Хорошого потроху» британського богослова Джона Тейлора, котрий закликає обмежити споживання і задовольнятися лише рівнем матеріального достатку, який неможна назвати ні бідністю, ні багатством» [Барбур Іен. *Етика в век технології. – С. 362].*

Прикладом раціонального підходу до християнської моралі можуть бути "Біблійні заповіді для бізнесу" американських баптистів, в яких досить своєрідно витлумачується Декалог Мойсея. Першій заповіді "Я - Господь, Бог Твій. Хай не буде тобі інших Богів переді Мною!" (Вих. 20:2-3) відповідає, на думку авторів, ділова заповідь "Виявляй повагу до влади". Другу заповідь "Не роби собі різьби і всякої подобі..." практичні консультанти з менеджменту трактують як вказівку "Майте єдину мету". За допомогою цієї "заповіді" намагаються повністю підкорити людину цілям компанії і вимагають: "Майте чітке розуміння особистого завдання та цінностей, щоб гарантувати їхню послідовність та співпадіння із завданнями компанії". Біблійну заповідь "Не призывай ймення Господа, Бога твого, надаремно..." трансформують в комунікативну ділову заповідь: "Використовуйте ефективне спілкування як на словах, так і в справах".

Слідом за протестантизмом і Ватикан почав звертати увагу на економічну сферу суспільства не тільки як на джерело доходів, а й як на сферу діяльності вже не рабів, а вільних працівників - реальних і потенційних віруючих. Вже сто років Католицька Церква, починаючи від папи Льва XIII з його Енциклікою "Regum Novarum", розвиває свою соціальну науку про працю і місце людини у ній, що, безумовно, відповідає вимогам часу. Тому майже весь пафос релігійної ідеології та енергія були спрямовані на пошуки гідного місця у сфері економіки для людини праці.

Наслідуючи своїх попередників, папа Іван Павло II продовжував розвиток християнської етики праці у відповідності до вимог сучасної теорії мотивації менеджменту. Він писав: "...Праця належить до покликань кожної особи; більше того, людина висловлюється і здійснюється через свою активність у праці" [Сотий рік. - Ч. 6].

Протягом трьох тисячоліть іудаїзм, а потім і християнство, вважали працю покаранням Божим за первородний гріх: "У поту свого лица ти

їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю" (Бут. 3: 19). В наш час такі демотивуючі слова майже не почуєш із вуст християнських священників. Натомість в папській енцикліці "Про працю" наголошено: "Людина через працю має здобувати щоденний свій хліб і співдіяти для постійного поступу наук і техніки, а передусім - для безперервного культурного і морального піднесення суспільства...". Понтифік, критикуючи занадто зажерливих роботодавців, говорить: "Праця має бути підпорядкованою гідності людини – суб'єктові праці, а не економічній користі" [*Про працю. - Ч. 22*].

Певні вимушені позитивні кроки в цьому напрямку робить і Православна Церква. Вона починає займатися також впровадженням сучасних технологій управління, які успішно апробовані у бізнесі. Так, Є.Щеглова слушно зауважує: «Звичайно, приходячи до церкви, не замислюєшся про те, на які кошти вона існує і що є основною статтею її доходу. Атмосфера духовності відсуває на другий план економічний аспект. Проте сьогодні для Церкви він стоїть чи не на першому місці за своєю важливістю...» [*Щеглова Е. Золото на куполах. Церковь вместе со всей страной идет по пути рыночных преобразований // Украинская Инвестиционная Газета. –2000. -25 апреля*].

Проте тут існують певні застереження. Всеволод Чаплін аналізує відношення православ'я до сучасного суспільного ідеалу і пише, що однією із причин, за якою демократія чи навряд будь-коли буде об'явлена ідеальним з православної точки зору суспільним ладом, - це присутність у ній початку змагальності. Не випадково Православна Церква так рішуче відмовляється від включення у передвиборчу боротьбу, судові суперечки або ринкову конкуренцію. Її ідеал - народ-організм, єдине соборне тіло, в якому протиріччя є протиприродними і повинні бути «вигоєні» як недуг. Євангельські і апостольські ідеали суспільності, однодушності, відмови від змагальності переживаються православними християнами буквально і переносяться на життя суспільства [*Чаплин Вс, протоиерей. Православие и общественный идеал сегодня // Церковный вестник. – 2004. - №6*].

Відтак, проблема використання економічних механізмів у життєдіяльності церкви не в грошах, як таких, а у свідомій, доктринальній відмові від конкуренції. В цьому полягає причина нелюбові православ'я до використання підприємництва в господарчій діяльності церкви. Їм близькі ідеали монастирської – колективної праці.

«Ще одна особливість православної свідомості, - на яку звернув увагу той же отець В. Чаплін, що прямо впливає на суспільний ідеал, - це її есхатологічність. Православним християнам не притаманні соціальний оптимізм, віра в прогрес людського суспільства, яке самостійно розвивається, прагнення створити «Царство Боже на землі». ... Якщо сприймати Об'явлення святого Іоанна насправді, то світ не може поставати кращим. Тому не випадковим є скептичне відношення православних християн навіть до тих суспільних змін, що поліпшують побут людей; але не наближають їх до Бога» [Там само].

Як зазначає К.С.Елбак'ян, «сутність православного підходу до господарчо-трудової діяльності людини зводиться до наступних положень. По-перше, в душі людини існує внутрішній зв'язок між релігійними переконаннями і господарчою діяльністю. ... Християнство, як і православ'я в т.ч., приймає світ як творіння Боже, яке очолюється людиною. По-друге, людина не тільки пізнаючий, але й господарчий логос світу, господар творіння. Їй належить право і обов'язки працювати в світі, як для свого особистого існування і надання допомоги ближнім, так і для здійснення загальної справи людського на землі. ... Приймаючи участь в господарчій діяльності, людина приймає участь в справах Божих з перетворення світу, реалізації промислу Божого. ... По-третє, закликаючи людину любити світ, православ'я в той же час кличе її до звільнення від світу, щоб людина ставила духовні інтереси вище матеріальних, розуміла, що не створення земних цінностей є головною метою людського життя, сенсом її буття. Пріоритет духовного над матеріальним, християнський аскетизм і послух як релігійна установка створюють особливий тип господарчого діяча в православ'ї. ... По-четверте, православ'я визволяє господарчу енергію, органічно пов'язує духовні, етичні початки з економікою, дисциплінує, морально направляє і регулює господарчу діяльність. Православ'я не проти творчої праці, не проти ринкової економіки і підприємницької діяльності. Але воно проти того, щоб бізнес перетворювався в самоціль, слугував тільки особистій користі. ... По-п'яте, ... православ'я напрацювало особистий еталон господарчого раціоналізму, котрий з самого початку виходив із дещо інших моральних критеріїв, наприклад, протестантський утилітаризм. На противагу протестантському «передвизначенню до спасіння» й «виправданню вірою» етичною нормою православ'я є «ходіння перед Богом з думкою про відповідальність перед ним» [Елбак'ян Е.С. *Религия и экономика // Религиоведение /Энциклопедический словарь. – М., 2006. – С. 906*].

Успіхи японської моделі господарювання і далекосхідних "тигрів" - Гонконгу, Малайзії, Південної Кореї, Сінгапуру та Тайваню - говорять про те, що західна економічна модель, яка побудована на базі християнської культури, не є єдиним варіантом розвитку сучасного бізнесу. Буддизм, так само як і національні релігії Сходу, зокрема конфуціанство, синтоїзм та ін., споконвічно розглядали працю як найвищу чесноту. Тому й нині, з точки зору "культу його величності праці", японський, китайський чи корейський робітник сприймає як природний вияв суворої дисципліни, жорсткий порядок у цехах, конторах чи за прилавком.

Особливості буддо-конфуціанської культури дають змогу ламати посадові й особистісні перегородки і підтримувати в організації високий рівень емоційної близькості. Клановий характер функціонування фірм у Японії чи Кореї з'єднує суворо виробничу дисципліну з повною відкритістю комунікаційних каналів і самостійністю низових підрозділів. Менеджмент на іудео-християнському Заході лише нещодавно відкрив для себе позитивні особливості діяльності мікрогруп і певні переваги колективної праці. У цих

країнах, де індивідуалізм вважався синонімом свободи, демократії і прогресу, зараз активно працюють над прищепленням психології групової праці. До речі, подібні технології контролю за поведінкою у невеликих колективах розвивають і неорелігії, насамперед орієнталістичні й неопротестантські.

Головна відмінність західного християнства від буддизму, з точки зору впливу на “людські ресурси” бізнесу, полягає у тому, що перший займається соціальним захистом, а останній - допомагає працівникам відновлювати сили. Східне християнство ще й досі не знайшло свого місця у цій сфері.

Іудео-християнська активність у певний період становлення організованого підприємництва була дороговказом для організаційної діяльності в економічній сфері. Учасники економічного процесу керувалися настановами іудаїзму і християнства. Але в останні сто років функції методологів організаційно-управлінського процесу перебрали на себе позарелігійні вчені і менеджери. Їх раціоналізовані і прагматичні підходи до керування людьми рішуче вийшли за межі Біблії і Корану. Це спричинило так звану революцію менеджерів. Бог відсутній зараз на сторінках підручників з менеджменту. Проте там постійно наголошується, що для успішної організації дій багатонаціональних колективів необхідно враховувати особливості релігійно-моральних орієнтацій працівників.

Шукає засоби економічного росту й іслам. «Сучасна привабливість ісламського банкінгу полягає в тому, що він дозволяє вести фінансовий бізнес, не порушуючи канонів ісламу». Таку думку висловив Виконавчий директор Організації ісламського співробітництва у Центральній Азії, президент Союзу мусульман Казахстану Мурат Телібеков у зв'язку з конференцією «Ісламський банкінг і фінанси у Казахстані» [*Казахстанский эксперт: «Исламскому банку развития не хватает динамизма»*]. – (<http://news.mail.ru/economics/1326354/>).

2. Церква як суб'єкт господарської діяльності. Церква є складною господарською організацією. У більшості країн Церкви володіють земельними наділами, своїми храмовими і підсобними спорудами та іншою нерухомістю, різними матеріальними цінностями, підприємствами, банками, видавництвами, телеканалами, транспортними засобами та ін.. Зрозуміло, щоб повноцінно і повномасштабно відповідно до свого покликання функціонувала релігійна організація, вона повинна мати своє фінансове забезпечення. Кардинал Любомир Гузар так визначив джерела фінансування УГКЦ до середини ХХ ст.: «Джерелом її фінансування загалом є пожертви добрих людей. Ці пожертви можуть мати три форми. Перша – це пряма жертва, складена сьогодні. Друга – майно Церкви, подароване у вигляді більших чи менших офір у минулому. Третя – прибуток від виробничої діяльності церковних підприємств. Церква використовує ці засоби фінансування у різних місцях та обставинах упродовж багатьох століть. У нашій історії в Україні до середини ХХ століття Церква оплачувала свої потреби здебільшого із дарів багатих людей: ці дари були джерелом сталого прибутку. Окрім того, кожна парафія мала земельну ділянку, доходу з якої

вистачало на поточні витрати. Коли треба було реалізувати більші проекти, наприклад будівництво чи ремонт храму, парафіяни складали додаткові пожертви. Витрати на загальні потреби Церква покривала із позапарафіяльних маєтностей. У своєму розпорядженні Православна Церква мала ще й комерційні підприємства, які давали додатковий прибуток. Наприкінці ХХ століття, за Божим Провидінням, наша Церква знову отримала свободу, але, окрім храмів (і то не всіх), майже нічого іншого з її колишньої власності їй не було повернуто. Сьогодні ми не плакаємо великих сподівань на те, що держава ближчим часом виправить несправедливе минуле, провівши процес реституції, тобто повернення Церкві її майна чи справедливої його компенсації» [*Звернення Блаженнішого Любомира до вірних Української Греко-Католицької Церкви у справі фінансування церковних потреб - (<http://www.ugcc.org.ua/430.0.html>) – 03.12.08*].

Відтак, в УГКЦ плакають надію на своє активне включення в економічну діяльність за умови вирішення певних її майнових прав. Зараз в Україні Церква не може бути власником землі. Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права релігійних організацій на постійне користування земельною ділянкою», опублікованому на офіційному сайті Глави держави 30 січня 2009 року, передбачається, що релігійні організації, зареєстровані в Україні, отримують право на постійне користування земельною ділянкою за умови, що вона не використовується ними для здійснення підприємницької діяльності. Законом передбачено надання релігійним організаціям саме права постійного користування земельними ділянками, а не права власності на них. Власниками ж відповідних земельних ділянок залишаються держава та відповідні територіальні громади [*Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права релігійних організацій на постійне користування земельною ділянкою»*. – (<http://www.president.gov.ua/documents/8880.html>). – Опубліковано 30.01.09].

Релігійна організація, як господарчий суб'єкт, має також операційну систему, яка переробляє і перетворює вхідні ресурси або величини у вихідні результати. Основна роль людського фактору проявляється в створенні результатів за допомогою проповідницької і пастирської діяльності священників. Матеріали, в тому числі свічки, ладан, миро тощо, споживаються операційною системою. Потрібні капіталовкладення у вигляді церковних будівель і домів молитви, приміщень для хрещення, допоміжних приміщень (недільних шкіл, типографій, їдалень, соціальної роботи), ікон, священних книг, церковної атрибутики, одягу, музичних інструментів, оргтехніки, автотранспорту тощо. Необхідно одержувати інформацію від ієрархів церкви і теологів, від закордонних братів по вірі, соціальну інформацію про проблеми людського життя, підтримувати контакти з священниками інших церков, з державними органами і місцевою владою. Потрібна подача енергії від комунальних служб для освітлення, опалення і кондиціонування

приміщень, а також енергія для підігріву води для хрещення, для роботи музичних інструментів й іншого обладнання.

В історії релігії є багато випадків, коли недолуга операційна діяльність церков, зокрема коли ієрархи витрачають на величезні храми і розкішне життя більше коштів, ніж збирають з віруючих, приводила до їх кризи, а то й до загибелі. Так, операційна діяльність Католицької церкви у середньовіччі зазнавала величезних збитків. Тому Ватикан, який не бажав змінювати свою стратегію і стиль управління, вдався до непопулярних засобів збирання коштів як то судів над єретиками з конфіскацією майна, а потім і до продажу індульгенцій. Суспільство ж не бажало отримувати такі додаткові «послуги» і вдалося до реформи католицизму знизу.

Аналіз економічної діяльності релігійних спільнот доцільно проводити в двох сферах: макроекономіці та мікроекономіці. До макроекономічних факторів діяльності церков слід віднести виготовлення та продаж церковної атрибутики, свічок, літератури, організацію паломництва до святих місць та прийом і забезпечення послугами туристів, одержання прибутку від володіння землею та нерухомістю.

Мікроекономічні аспекти діяльності церков проявляються на рівні парафій, окремих релігійних громад. До них можна віднести будівництво, ремонт та забезпечення життєдіяльності церковних будівель та інших володінь, фінансова діяльність громади і зарплата священикам, торгівля атрибутикою та літературою, відкриття та забезпечення діяльності недільних шкіл, дитячих садків, їдалень для знедолених, лікарень, майстерень, інтернет-сайтів тощо.

В свій час Католицька Церква була найбільшим землевласником в Європі, а РПЦ – в Російській імперії. І в наш час церкви прагнуть отримати у власність у держави землю, під свою опіку школу і армію. Так, УГКЦ домагається повернення релігійного майна - храмів, монастирів, навчальних установ і всю допоміжну маєтність з тим, щоб викорисовувати його для «оплачування першочергових потреб, зокрема утримання шкіл на всіх рівнях, включно з університетами, на загальну просвіту, на забезпечення душпастирства у надзвичайних обставинах, на місійну діяльність» [*Звернення Блаженнішого Любомира до вірних Української Греко-Католицької Церкви у справі фінансування церковних потреб*].

Специфічною господарською установою в структурі церкви є монастир, який за сучасних умов отримав поштовх для розвитку.

Важливою статтею прибутку для православних церков є паломництво до Палестини, Афону та інших святих місць як за кордоном, так і в своїй країні. Ще в 1847 році в Єрусалимі була заснована російська духовна місія, однією з головних завдань якої було надання допомоги російським паломникам. У 1856 р. було створено Російське товариство пароплавства і торгівлі, яке налагодило постійні рейси для паломників за маршрутом Одеса-Яффа. В 1859 році було створено Палестинський комітет, який надавав допомогу паломникам. На ім'я місії були придбанні величезні земельні

володіння, на котрих будувались великі, навіть за сьогоднішніми уявленнями, готельні комплекси, лікарні, навчальні заклади тощо. У 1914 році у власності обох організацій виявилося біля 150 гектарів землі, а щорічний приток релігійних туристів складав приблизно 20 тис. осіб [Новиков В. *Крестовые турпоходы // Коммерсантъ-Туризм.* – (<http://www.kommersant.ru>) - 02.11.2006].

В єпархіальних центрах будувалися будинки для подорожніх, а в Одесі створювалася потужна інфраструктура із забезпеченню паломництва. Успішність Палестинського проекту зацікавили монахів з Афону. В 1876 р. вони заснували в Одесі подвір'я Афонського російського монастиря святого великомученика Пантелеймона. У 1893 р. почали будувати цілий комплекс з величезним храмом біля залізничного вокзалу, в якому могли одночасно зупинятися 200 паломників. Згодом в Одесі побудували ще два афонських подвір'я - Свято-Ільїнський та Свято-Андріївський скити. У них паломники отримували безкоштовну їжу та допомогу з придбання квіток на пароплави [Юрченко А. *Одесса – столиця паломництва // 2000. –2005, 16 вересня*].

Поруч з таким масовим, підтриманим на найвищому державному рівні, релігійним туризмом здавна існувала традиція відвідувань православними віруючими святих місць в Києві (Київсько-Печерська лавра, Софіївська церква тощо), Почаєві, Сергієвому Посаді тощо. Греко-католики традиційно відвідують Львів та Зарваницю, католики їдуть до Риму або ж до Польщі у Ченстохов, де зберігається ікона Божої Матері "Матка Боска Ченстоховська". Іудеї, їдучи до Святої землі, як правило, не поверталися, прагнучи "вмерти в Єрусалимі" Відтак вони були скоріше емігрантами, ніж паломниками. До того ж, хасиди їздили до могили Рабі Нахмана в Умань, який перед смертю обіцяв "схопити за пейси і витягнути з пекла" кожного, хто поклониться його гробу. То ж в наші часи внутрішнє паломництво і туристичні подорожі по святих місцях України набувають все більшого розмаху.

В наш час культові споруди отримують нові утилітарні функції. У жовтні 2006 р. муфтії Єгипту шейх Алі Гумаа видав незвичайну фетву. Згідно повідомлення єгипетської газети "Аль-Ахрам", вона дозволяє компаніям мобільного зв'язку встановлювати на мінаретах мечетей підсилювачі сигналу сотового зв'язку. Своє рішення муфтії аргументував тим, що в шаріаті нема положень, яке б забороняло використання мінаретів для інших цілей, крім звичайних призивів до молитви. Тепер установка підсилювачів сигналу буде приносити мечетям постійний прибуток - десь 7 тис. дол. щорічно.

В Європі практика установки підсилювачів сигналу на високих церковних дзвіниціях почала розповсюджуватися ще в дев'яності роки ХХ ст., коли діяльність компаній-операторів мобільного зв'язку стала стрімко розширяться. Бувший генеральний секретар Конференції католицьких єпископів Італії кардинал Еніо Антонеллі ще в березні 2001 року вимагав забрати ретранслятори з культових споруд. Проте на розташованій поруч Мальті католицькі ієрархи дали згоду на обладнання підсилювачів сигналу на

дзвіницях острова. В Росії використовувати церковні дзвіниці як площадки для антен стільникового зв'язку стали порівняно недавно. Прецедент був створено в листопаді 2005 року, коли В'ятська єпархія РПЦ дала згоду на установку базової станції мобільного зв'язку на Ново-Троїцькій дзвіниці в місті Яранські Кіровської області [*Круг П. Минареты и колокольни сотовой связи // НГ-религии. – 2006, 2 ноября*].

Досвід довів, що у так званих сучасних “високих технологіях”, які виникли у сфері бізнесу, є раціональне зерно і для духовної сфери. Сучасна технологія, так звана “хай тек”, інноваційні розробки відіграють величезну роль не тільки в економіці, а й у першу чергу в мисленні. Щоб стати на рівень сучасного технологічного розвитку, потрібні вільні уми, адже прогресивні ідеї народжуються тільки в умовах свободи.

Використання сучасних ринкових технологій церквами залежить від їх керівництва і опосередковується тією чи іншою національною культурою, сформованою релігійною духовністю. В Україні більшість віруючих людей орієнтуються на традиціоналізм. Навпаки, у США, Західній Європі і Японії всі державні і недержавні інститути, церкви чудово знайомі з менеджментом. Більше того, ефективно працюють саме завдяки своїм знанням у сфері бізнесу і вмінню керуватися цими знаннями. Дедалі більше людей бажають вивчати престижні бізнесові знання і досвід. Як відзначає відомий фахівець з менеджменту П.Друкер, “замість традиційної Біблії, бабусі нині дарують своїм онукам після закінчення середньої школи останній бестселер з бізнесу. Пастор євангелістської церкви, хоча й вважає, що йому ворожий будь-який бізнес, також добре розбирається в русі готівкової грошової маси, як будь-який бухгалтер, і може залюбки проаналізувати його на своєму персональному комп'ютері. Він відвідує семінари з менеджменту, щоб підтримати “духовне підприємництво” в ранзі головного виконавчого директора своєї швидко зростаючої громади” [*Друкер П.Ф. Новые реальности. - М., 1994. - С. 252-253*].

Сучасний ритм праці стає все більш напруженішим. Менеджмент винайшов багато важелів мотивації і примусу до праці, у тому числі і інтелектуальної. Релігії нині практично немає що робити у трудовому процесі. В офісі, фірмі, на підприємстві не залишилося місця Богу, якимсь релігійним обрядам, тим більше, що працюють поруч люди різних конфесій, а відтак своїми виявами релігійних почуттів працівник заважав би один одному. “Богом” на виробництві став хазяїн. У такій ситуації важливим важелем стає швидка релаксація і перш за все духовна. Досвід східних релігій тут частіше стає у нагоді.

Прикладом економічної діяльності релігійних організацій може слугувати зведення храмів в православ'ї. Про те, за рахунок чого живе зараз Православна Церква, розповіли священники храму Казанської ікони Божої Матері в місті Києві протоієрей Валерій Семанцо та ієрей Богдан Тимошенко. Вже чотири роки вони будують великий чотирьохпрестольний храм з жилими приміщеннями. Весь проект коштує майже два мільйони

доларів. [Щеглова Е. «Вклад денег в храмы приносит самые большие дивиденды...» // Украинская Инвестиционная Газета. – 25 апреля 2000].

Ми бачимо зараз, що релігійні організації у США, Західній Європі і Японії активно використовують сучасні технології менеджменту. Більше того, саме завдяки своїм знанням у сфері бізнесу і вмінню керуватися цими знаннями, вони здебільше зобов'язані своєму зростанню і впливу. Переймають їх досвід і в Україні. Показовою є структура Львівської Архиепархії Української Греко-Католицької Церкви, де в Пресвітерській раді, колегії радників та душпастирській раді є такі впливові посади, як Адміністратор Львівської архиепархії УГКЦ, Економ Львівської Архиепархії, Рада з економічних питань, Керівник персоналу Курії Львівської Архиепархії тощо [http://www.ugcc.lviv.ua/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=11&Itemid=68].

Проблеми, які були викликані глобальною фінансово-економічною кризою і деформаціями в українському соціально-економічному просторі, змусили голову УГКЦ кардинала Любомира Гузара докладніше поговорити про фінансування Церкви. 3 грудня 2008 року він виголосив своє «Звернення у справі фінансування церковних потреб». Владика представив «всю фінансову ситуацію Церкви», щоб вірні УГКЦ «складали свої пожертви, без яких ми не можемо існувати, із розумінням та бажанням. Кожна офіра, яка задовольняє потреби наших ближніх у будь-якій ділянці, є благословенною, тим більше це стосується внесків, які слугують духовним потребам поодиноких людей і всієї Церкви. Справа утримування Церкви та фінансування її потреб не є чимось суто матеріальним. Це, згідно з Божим планом, є частиною нашого життя - як духовного, так і тілесного. Хочу закінчити це звернення словами зі Святого Письма, записаними у Другому посланні святого апостола Павла до коринтян: «Але я кажу: Хто скупі сїє, скупі й жатиме; хто ж щедро сїє, той щедро жатиме. Нехай дає кожний, як дозволяє серце, не з жалю чи з примусу: Бог любить того, хто дає радо. А Бог спроможний обсіпати вас усякою благодаттю, щоб ви у всьому мали завжди те, що вам потрібне, та щоб вам ще й зосталось на будь-яке добре діло, як написано: «Розсипав, дав убогим; праведність його перебуває вічно. Той, що достачає насіння сівачеві, додасть і хліб на поживу, – і примножить ваше насіння та зростить плоди вашої справедливості, щоб ви у всьому збагатилися всякою щедротою, яка через нас складає Богові подяку» (9, 6–11) [Звернення Блаженнішого Любомира до вірних Української Греко-Католицької Церкви у справі фінансування церковних потреб].